

УДК 1(091); 165

Анатолій ДОВГАНЬ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ» ДЛЯ АНАЛІЗУ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

***Резюме.** Викладено теоретико-методологічне значення категорії «економічна ментальність» для аналізу стану сучасних національних ринкових відносин. Розкрито структуру економічної ментальності, характерну будь-якій етнічній спільноті сучасної ринкової економіки.*

***Ключові слова:** ментальність, етнос, економічна ментальність, свобода, гроші, економічна свідомість, економічний ідеал, економічна свобода, економічний індивідуалізм, економічний колективізм, економічне мислення.*

Anatoliy DOVGAN

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL VALUE OF THE CATEGORY «ECONOMIC MENTALITY» FOR THE ANALYSIS OF BUSINESS PROCESS MANAGEMENT

***Summary.** The attempt to state theoretical-methodological of the «economic mentality» category for the analysis or the modern national market relations is shown in the article. The structure of economic mentality, which is typical to any ethnic community of the modern market economic relations is analysed. The author interpretes the thesis of historical unstability of the economic mentality contents.*

The fact of enterprise as an axiom of the manifestation of the social-lafour human activity is one of the meaningful characteristics of the economic mentality. Economic mentality of the ethnic community is typical not only for market relations but for other historical ways of management in particular.

The dichotomy «individualism-collectivism» is proved to be an element of economic mentality and not only its. The capital is the core of the economic mentality, the concentrated type of which is its monetary equivalent. That is why, in fact, management is orientated for the achievement of the highest possible advantage.

This is money that testify the axiological aspect of the real economic mentality, which formes its specific structural elements of the proper ethnic community consciousness.

The understanding of its own degree of the enterprise freedom is the element of economic consciousness as the proper superstructure of the economic mentality functioning. As the economic mentality is subject to «owner-employer» relations, it is full of hidden conflict of their interests.

***Key words:** mentality, economic mentality, freedom, money, economic consciousness, economic freedom, economic ideal, economic individualism, economic collectivism, economic thought.*

Постановка проблеми. Структура матеріальних відносин між людьми різноманітна. Серед них, поряд з економічними відносинами, розрізняються відносини з безпосереднього обміну речей між суспільством та природою, техніко-виробничі відносини чи відносини з технічного обміну діяльністю в результаті розподілу праці. Виділяються відповідні духовні утворення, тобто формуються рівні економічної свідомості людей. Ці суспільні утворення властиві епохам, типам культури, групам людей, етносоціальним спільнотам, а також окремим людям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За змістом подібні духовні утворення визначаються як відповідні «сталі особливості інтелектуальних станів, процесів і утворень певного народу або певної особистості», – зазначає В. Петрушенко [8, с.97]. Їх називають поняттям «Ментальність». Саме ж поняття ментальності ввійшло в науковий і політичний вжиток з середини 50-х років ХХ століття дослідженнями французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Переважно поняття ментальності застосовується для аналізу соціально-психологічних характеристик етнонаціональних спільнот людей. Ментальність відображає духовний світ людини чи соціальної спільноти, епохи або етнокультури. Скажімо, етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, особливостях світосприйняття, взаємовідносинах між представниками одного етносу чи різних етнонаціональних спільнот, в інших способах, санкціонованих (і не санкціонованих) суспільством. Існує думка, що ментальність є системою пізнавального, емоційно-психологічного та поведінкового компонентів. Окрім того, психоемоційний аспект виокремлюється стосовно пізнавального в самостійний компонент ментальності. Однак, таке

структурування змісту ментальності є дещо спрощеним та неадекватно відображає істинну сутність ментальної природи відповідної спільноти. Скажімо, досить сталою є думка щодо існування чуттєвого та раціонального рівнів пізнавальної активності людини. Пізнавальний компонент також сам має внутрішню структуру, до якої входять чуттєво-емоційні способи пізнання дійсності та інтелектуальні у вигляді способів абстрактно-логічного мислення людини. На такі складові пізнавальної активності акцентували увагу мислителі епохи Нового часу обох провідних течій філософії – раціоналізму та емпіризму. Тому запропонована А.М. Львовичкіною структура ментальності є дещо спрощеною та неадекватно відображає істинну сутність ментальної природи відповідної спільноти, в даному випадку етносу [4, с.47].

Такий і подібні до нього (Т. Гайдай) переліки основних рис економічної ментальності етнічних груп, не співмірних між собою, засвідчує еkleктичне інтелектуальне нагромадження, що не має конкретного ядра, клітинки, завдяки якій можна було б розглядати економічну ментальність як систему раціональних та ірраціональних компонент економічної свідомості і відповідної господарської діяльності. Окрім того, подібна класифікація рис економічної ментальності може бути довільно продовжена, що призведе до прояву так званої «дурної нескінченності» (Г. Гегель) і таким чином відведе дослідників від об'єктивних шляхів пошуку істини при вирішенні питання про сутність української економічної ментальності. Доцільно, на нашу думку, також розрізнити поняття «економічна ментальність української етнопільноти» і «українська економічна ментальність».

Мета статті. Встановлення домінуючих компонент економічної ментальності, притаманних будь-якій сучасній етнічній спільноті на підставі використання діяльнісного підходу до аналізу проблем менеджменту господарської діяльності сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Оскільки базисним компонентом суспільної свідомості є економічна свідомість, то суттю економічної ментальності можна визначити стійку сукупність певних смислових, ціннісних орієнтацій та логічних засобів мислення суб'єкта економічних відносин, яка виражає спосіб світосприйняття ним свого власного буття. Тому об'єктивно визнавати поняття економічної ментальності видовою категорією стосовно родового поняття «ментальність» (Т. Євременко).

Економічна ментальність не є сталою величиною. Як форма прояву діяльності людини вона історично виникає і змінюється разом із динамікою соціально-економічних відносин саме як відносин із використанням відповідних продуктивних сил. Однією з характеристик економічної ментальності в умовах ринку, на нашу думку, можна визнати підприємництво як закономірність «прояву соціально-трудової активності, в якій реалізується потреба людей у сфері матеріального відтворення» [9, с.64]. Підприємництво виконує соціально-організуючу роль у прояві економічної ментальності, проте організаційно-управлінська функція підприємництва не визначає всю повноту форм господарської діяльності, а, отже, і її економічної ментальності.

Організаційні способи господарської культури задають форми реалізації праці, взаємовідносин держави і бізнесу. Тому ментальність як складова господарської культури відповідної соціогради є неформальним соціальним інститутом управління (стихийного та організованого) економічними відносинами. Економічна ментальність притаманна не тільки ринковій економіці. В історичному минулому вітчизняної економіки ментальність, будучи складовою виробничих відносин, формувалася цілеспрямовано відповідними соціально-політичними, ідеологічними компонентами соціальної структури суспільства. Ідеологи економічної ментальності планової економіки викристалізували ядро економічної ментальності, компонентом якого можна визнати почуття колективізму. Сучасна ситуація буття людини ринкової економіки продукує пріоритет приватновласницьких індивідуалізованих форм самостійної суб'єктивності життя. Оскільки практика є процес об'єктивізації прагнень думок, інтересів, потреб, ідеалів економічного буття людини, то вона виступає в якості основи процесу функціонування ментальності, «початком» даного процесу, тобто дорефлексивним емпіричним досвідом економічної ментальності та його «кінцем», досвідом, який досяг рівня свідомої реалізації будь-якого компонента цієї економічної ментальності. Тому економічна

ментальність у всіх своїх проявах сама себе продукує в контексті заданих орієнтирів господарювання людини. Оскільки ядром економічного буття людини є досягнення максимальної економічної вигоди, то економічна ментальність учасника господарювання концентрується на організації управлінських заходів із досягнення цієї вигоди, ефективності, мірилом якої є гроші. Іншими словами, економічна ментальність суспільних груп детермінована економічним ідеалом життєдіяльності людини у його грошовому еквіваленті. Якщо, скажімо, для християнського релігійного менталітету ідеалом буття людини є Ісус Христос, а мусульманського – Магомет з їх духовним багатством у вигляді моральних норм як втілення Божественної сутності й до якої повинна прагнути людина, то «Богом» економічної ментальності виступає матеріальне багатство, «образом і подібністю» якого виступають гроші. Саме гроші організують ціннісно-мотиваційне ставлення до матеріального і духовного багатства, праці, норм і зразків економічної взаємодії суб'єктів господарювання, стереотипів споживання. Не випадково австрійський письменник Р. Музиль наголошував, що гроші – «Одухотворене насилля, особлива, високорозвинена та творча форма насилля. Хіба комерція не тримається на хитрості й примусі, на понадприбуткові й експлуатації, тільки вони цивілізовані, перенесені всуціль усередину людини, навіть, можна сказати, одягнені у подобу її свободи...» [6, с.573]. Недарма відомий представник французької школи «Анналів» Фернан Бродель розглянув цивілізаційну функцію грошей як обмін інструмент обміну та закономірність економічного прогресу суспільства. А плідна співпраця українських економіста Мазараки А.А. і філософа Ільїна В.В. засвідчує комплексний аналіз грошей не тільки як багатства, засобу господарювання, виду власності, а й як смисложиттєвого індикатора людської діяльності [5, с.4].

Саме в кінцевій результативній формі грошей засвідчується початок господарської діяльності, причому сам процес прояву не завжди має значення, більше того, тільки знаючи результат (прогноз отримання прибутку), можна зрозуміти сам процес його досягнення та впливати на ефективність його здійснення. Аристотель стверджував, що «виникнення здійснюється заради сутності речі (в нашому випадку – грошей – А.Д.), а не сутність заради виникнення». Тобто співпадання початку господарської діяльності (заради отримання прибутку у грошовому еквіваленті) й результату (отримання прибутку у його грошовому еквіваленті) є одним із головних визначень основної функції ролі грошей у системі менеджменту господарської діяльності людини. Тому менеджмент практично зорієнтований на досягнення максимальної економічної ефективності господарювання у прихованій її формі – грошах як міри втілення відповідного економічного ідеалу. Конкретне тут виступає в якості «єдності в різноматті» (Е.В. Ільєнков). Менеджмент є різновидом економічної поведінки в цілісній структурі людської життєдіяльності. Проте, роль менеджменту у формуванні відповідної економічної ментальності, скажімо якоїсь конкретної спільності, є опосередкованою, оскільки організовані управлінські дії не охоплюють неформальний аспект економічних відносин. Це те, що робить відповідну соціальну групу помітною своєю відмінністю від економічної ментальності інших соціальних груп.

Отже, важливим фактором буття економічної ментальності є не так запровадження технологічних інновацій, як їх (інновацій) швидка «комерціалізація» (А. Сливоцький) [10, с.7]. Комерціалізація базується на отриманні економічного зиску, конкретизованому через конкурентноздатний товар на ринку в конкретний дохід, і знову ж таки у грошовому еквіваленті.

Оскільки економічна ментальність є динамічним соціальним утворенням, то саме розуміння економічної нестабільності також звільняється від негативного відтінку. Випадок отримує свій статус у закономірному процесі прийняття управлінських рішень як рівноправний компонент функціонування ментальності. Виходить, що влада капіталу, а не власність, є контроль над багатством і головне – це управління суб'єктом господарювання через застосування капіталу, а не кількість акцій. Талант менеджера, його знання та досвід – ось що робить його фактичним господарем функціонуючого капіталу. Звісно, управління не ліквідує власника, не залишає його реальних прав на контроль за своєю власністю. Ця істина добре відома ще з епохи феодалізму, коли багаті поміщики, графи, барони і князі більшу частину

свого часу проводили за межами своїх володінь. Еволюція пристосування капіталу відбувається під всезростаючим впливом соціально-психологічних, морально-етичних, політико-правових факторів, що не завжди бере до уваги менеджер при формулюванні відповідного управлінського рішення. Постійна заміна одних суб'єктів інституцій вільного підприємництва іншими породжує психологічну ситуацію економічної нестабільності конкретного індивіда, формує страх перед власним майбутнім і саме він, страх, з одного боку, продукує нові способи активізації підприємницької діяльності, а, отже, способи збільшення фінансового капіталу. З іншого, – страх породжує відчуття економічної (підприємницької) апатії, що також породжує нестабільність відповідної системи економіки. Управлінська активність та управлінська апатія є проявом дихотомічної нестабільності відповідної економічної ментальності.

В процесі еволюції капітал видозмінює зміст суспільних ідеалів. В епоху прогресуючого розвитку оспівувалося всесія й необмежені можливості приватного підприємництва як такого, що несе прогрес і процвітання тим сферам діяльності, на які звертав увагу капітал. В якості ідеалу для людини в цей період демонструвалася фігура сміливого, хороброго, ініціативного підприємця, перед яким схиляється весь світ. На сьогодні в якості ідеалу для людини представляється не всесильний власник продуктивних сил, а талановитий менеджер як творець і повелитель системи економічних відносин. На рівні ментальних рис суб'єкта ринкових відносин цей ідеал проявляється в підприємницькому авантюризмі, готовності ставити на карту життєві інтереси конкретної спільноти, держави в ім'я власних егоїстичних інтересів. Тому елементом економічної конкретної спільноти ментальності можна визнати розуміння нею ступеня економічної (підприємницької) свободи суб'єкта, і одночасно ступеня відповідальності за прояв суб'єктом власної свободи підприємництва.

Історично людина пов'язала з капіталом свої надії на економічну свободу. Практично така свобода передбачала звільнення безпосереднього виробника від будь-якої власності на засоби виробництва зі збереженням його права продавати свою робочу силу. Але ця свобода обмежилась і обмежується наростаючою в ХХІ столітті владою капіталу (грошей), яка притискає економічну свободу людини, регулюючи свободу через менеджмент направляє підприємницьку ініціативу суб'єктів ринку на досягнення кінцевої мети господарювання – отримання максимальної економічної вигоди, сфокусованої в грошовому еквіваленті. Фантом, чистий прибуток як нитка Аріадни веде суб'єкта економічної діяльності до свого реального втілення незалежно від того, хто є суб'єктом економічних відносин – власник чи найманий працівник. Обоє цих виразників своїх інтересів об'єднує одна риса – отримання прибутку в його грошовому еквіваленті, тільки способи його отримання дещо відмінні. Економічна ментальність наповнюється відповідним змістовним навантаженням у формі економічних інтересів, конкретизованих у цілком реальних фінансових потребах, фінансовий капітал, гроші стають істинною кристалізацією соціального егоїзму, а егоцентризм – підґрунтям таких особливих економічних відносин, а, отже, й економічної ментальності. Фінансовий егоцентризм руйнує практично всі стереотипи етнічної ментальності про добро і зло, що є моральним і аморальним, дозволеним і недозволеним. Усі сформовані в етносі традиції ламаються і формується нова традиція максимального отримання прибутку через набуття нової здібності людини – примножувати гроші. Організаційно-управлінська діяльність і є тим «лакмусовим папірцем», яким перевіряється ефективність перетворення фантома грошей у реальний осяжний прибуток. І всі пристрасті та пориви відступають перед ненаситним прагненням до збагачення. Так було в епоху К.Маркса, коли він писав свою працю «Капітал». Це залишилося й тепер. Звісно, власники-суб'єкти ринкової економіки ХХІ століття вже володіють достатнім багатством та капіталом на такому рівні, який дає їм велику свободу в плані всіляких соціальних благ, не руйнуючи при цьому устої фірми. Але й на сьогодні, як і на початку становлення ринкової економіки капіталістичного змісту, власник-підприємець бачить у найманому працівникові «ворожу силу» – будь-яку його вимогу на підвищення заробітної плати, прагнення покращити умови своєї праці та проживання сприймає як нахабне посягання на свою майнову власність та власний чистий прибуток. Тому економічна ментальність будь-якої етносоціальної групи наповнена прихованим конфліктом інтересів суб'єктів відносин.

Цілком справедливо відзначає В. Бондаренко, що однією із найсуттєвіших ознак

економічної ментальності визнано економічний індивідуалізм [2, с.25]. Однак чисто формальне протиставлення економічного індивідуалізму своїй опозиції – колективізму є дещо формальнологічним, поверховим означенням одного із вимірів культурних відмінностей між національними спільнотами світу. Колективізм як принцип організації суспільної реальності не може блокувати доступ до конкретної людини в суспільному цілому. Адже особливе (конкретний індивід як суб'єкт ринку) знаходиться у діалектичному зв'язку із загальною, системою ринкової економіки. Ще давня китайська філософія стверджувала, що зрозуміти світ (загальне) можна, якщо зрозуміти одиничне, в його особливому вимірі, бо воно – одиничне, наповнене особливим, у нашому випадку, ментальним змістом загального. У випадку із О.В. Бондаренко ми зустрічаємо прояв дії християнського релігійного егоцентризму, згідно з яким індивідуальна особливість людини-носія роду з притаманними йому загальнолюдськими здатностями протиставляється іншому індивіду суб'єкта буття як його творцю, тобто Богу. Тому було б важливо розуміти, що економічний індивідуалізм притаманний не тільки якомусь одному конкретному індивіду чи сумі якихось конкретних індивідів, а також відповідній сукупності окремих індивідів, пов'язаних один із одним якоюсь конкретною економічною метою, в нашому випадку, метою отримання максимального прибутку у формі його грошового еквівалента. На жаль, на сьогодні в науковому середовищі ще домінує сформоване ідеологічно з 18 століття розуміння індивідуалізму як непримиримої опозиції колективізму. А сама діалектика індивідуалізму взаємовідносин, зокрема економічного індивідуалізму з економічним колективізмом, на жаль, ще не отримала свого об'єктивного вирішення. Бо інакше неможливо зрозуміти суть економічного колективізму як втілення групових інтересів багатьох працівників якоїсь конкретної фірми з проявом так званої корпоративної етики.

Саме гроші засвідчують аксіологічний аспект змісту конкретної економічної ментальності, який формує свої специфічні структурні елементи в економічній свідомості відповідної етнічної групи. При цьому слід розуміти, що економічна ментальність конкретного історичного типу проявляється в економічній ментальній свідомості в єдинстві, цілісно, однак це не знімає необхідності в аналізі реальних особливостей впливу на економічні відносини людей окремих елементів структури економічної ментальності. Між іншим, процес відображення різними людьми, групами, підприємницькими групами може здійснюватися по-різному і формувати не завжди однозначні уявлення про них. Крім того, реальна економічна дійсність розвивається суперечливо і не завжди в стабільній рівновазі деструктивних та конструктивних начал руху того ж капіталу, що знову ж таки впливає на процес формування (і функціонування) економічної ментальності, як загального, в сенсі надособистісної надгрупової економічної свідомості, в сенсі специфічного особливого в етноспільноті. Тому економічна ментальність як поліструктурне явище формується і функціонує на різних рівнях економічної свідомості. Економічне пізнання як складова ментальності завжди розпочинається з конкретної, даної в живому спогляданні емпіричної уяви про об'єкт економічного інтересу і просувається спочатку до найпростіших елементарних визначень: товар, гроші, ціна. Якщо сутність грошей найповніше пізнається на розвиненому етапі ринкових відносин, то передчасним є досліджувати комплексний характер економічної ментальності трансформаційного періоду суспільства, наприклад, українського. Тому і запропоновані різними авторами моделі економічної ментальності українського етносу є поверховими інтелектуальними конструкціями-спробами перенесення зарубіжних аналогів економічної ментальності країн із стабільно розвиненою і стабільно функціонуючою економікою на дифузне економічне підґрунтя ще несформованого ринку, загалом як цілісного механізму буття людини.

Висновки. Взята на відповідному, відносно розвиненому етапі економічна ментальність українського соціуму демонструється лише окремими ознаками, на яких під впливом конкретної економічної потреби фокусується увага пізнаючого та практикуючого мислення діючого українського суб'єкта ринкових відносин. Особливість живого, емпіричного відображення в тому, що відповідний ступінь розвитку економічної ментальності всього українського народу і своя власна для кожного конкретного учасника господарської діяльності виступає як ціле. Емпіричному мисленню конкретного суб'єкта господарської діяльності недоступні для споглядання в кожен момент теперішнього, реального буття попередній та

наступний розвиток економічної ментальності з її внутрішніми закономірностями розвитку. Економічне (господарське) мислення обмежене результатами повсякденного живого споглядання економічного життя. Для прикладу, оцінювання матеріального рівня життя на рівні лише буденної свідомості, як правило, переважно недооцінює глибинних процесів господарської діяльності, не усвідомлює її стратегічних цілей. Людина керується лише найближчими тактичними, видимими «неозброєним оком» перспективами власного економічного буття. Звідси й випливає специфіка формування особливого рівня, змісту та ідеалу відповідної економічної ментальності конкретного, в даному випадку українського суспільства.

Conclusions. Thus, taken at an appropriate, relatively developed stage of economic mentality of Ukrainian society demonstrated only individual characteristics and are influenced by specific economic needs focused attention perceiving and thinking practitioner acting entity Ukrainian market relations. And feature a living, experiential reflection that the appropriate degree of economic mentality of the Ukrainian people and its own website for each business acts as a whole. Empirical thinking of a particular entity are not available for contemplation at any given date, real life previous and subsequent development of the economic mentality of its internal laws of development. Economic (economic) thinking is limited to the results of daily living contemplation of economic life. For example, the assessment of the material living standards at just everyday consciousness, usually mostly underestimates the underlying business processes, don't understand its strategic objectives. Person tactical guided only by immediate, visible «naked eye» perspectives of their own economic life. Hence the specific formation of a special levels of content and ideal appropriate economic mentality particular, in this case the Ukrainian society.

Використана література

1. Баронин, А.С. Этническая психология [Текст] / А.С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – 264с.
2. Бондаренко, О.В. Українська економічна ментальність: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. В.О. Бондаренко докт. філос. наук: 09.003 – соціальна філософія [Текст] / О.В. Бондаренко. – Київ, 2008. – 36с.
3. Гайдай, Т. Інституційна теорія: дослідження економічної ментальності [Текст] / Т.Гайдай // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. – Економіка. 2007. – №93. – С.4–7.
4. Львовичкіна, А.М. Етнопсихологія: навч. посіб. [Текст] / А.М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – 47с.
5. Мазараки, А.А. Філософія денег [Текст] / А.Мазараки, В.Ильин. – Киев: Тандем, 2004. – 718с.
6. Музиль, Р. Человек без свойств: Кн.1. [Текст] / Р.Музиль. – М., 1994. – С.573.
7. Навроцький, В. Колективні ментальні поняття [Текст] / В.Навроцький // Філософська думка. – 2005. – №2. – С. 18–25.
8. Петрушенко, В.Л. Ментальність [Текст] / В.Л.Петрушенко // Тлумачний словник філософських термінів. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 261с.
9. Сірий, Е.В. Підприємництво як предмет – теоретико-соціологічного осмислення [Текст] / Е.В. Сірий. – Київ, 2008. – 231с.
10. Сливоцький, Андріян. Міграція капіталу: як у замислах на кілька кроків випередити своїх конкурентів [Текст] / Андріян Сливоцький, пер. з англ. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2001. – 326с.
11. Фурман, А. Психокультура української ментальності [Текст] / А.Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132с.